REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 14 | ISSUE - 11 | AUGUST - 2025

बिम्ब–आधारेण त्रिविक्रमभट्टस्य व्यक्तित्व–मूल्यांकनम्

शिवेन्द्र मणि शुक्ल
शोधच्छात्र (संस्कृत), संस्कृत–विभाग,
शासकीय ठाकुर रणमत सिंह महाविद्यालय, रीवा (म.प्र.)

सारांश –

अस्य शोधपत्रस्य मुख्योद्देश्यं त्रिविक्रमभट्टस्य काव्येषु बिम्ब–निर्माणकलेः विश्लेषणं कृत्वा तेन कविना प्रकटितं व्यक्तित्वं मूल्याङ्कनं च कर्तुम् आसीत। दशमशताब्दस्य कविश्रेष्ठः त्रिविक्रमभट्टः नलचम्पू, मदालसाचम्पू इत्यादि काव्येषु असंख्यं सौन्दर्यमयम्, भावगर्भं च बिम्बानां सृजनं कृतवान्। तस्य बिम्बेषु प्रकृत्याः सजीववर्णनम्, मानवीकरणम्, रूपक–प्रयोगः, तथा अलङ्कार–संवलनं विशेषतया दृश्यते। कविनः बिम्ब–कल्पनायां जीवनानुभवस्य, संस्कारस्य तथा सौन्दर्यबोधस्य स्पष्टः प्रभावः विद्यमानः। अस्य विश्लेषणस्य आधाररूपेण ज्ञायते यत् त्रिविक्रमभट्टः केवलं काव्यकारः न, अपितु भावसंपन्नः, सूक्ष्मदर्शी, तथा प्रकृतिसौन्दर्यस्य अनन्य–रसास्वादकः आसीत। तस्य बिम्ब–विधानं केवळं वर्णनात्मकं न, अपि तु भाव–प्रेषणाय सशक्तं माध्यमम्। अतः, बिम्ब–आधारित–व्यक्तित्वमूल्याङ्कने स्पष्टं भवति यत् त्रिविक्रमभट्टः एकः कल्पनाशीलः, हृदयस्पर्शी एवं रस–परिपक्वः कविः आसीत, यस्य काव्ये भारतीय–काव्यपरम्परायाः सर्वोत्कृष्टं सौन्दर्यम् आभाति।

प्रस्तावना –

भारतीय–काव्यपरम्परा आदिकालादारभ्य अद्यतनकाले पर्यन्तं काव्य–रचनायां कविनः व्यक्तित्वं तस्य कृतेः सर्वत्र प्रतिबिम्बितं दृश्यते। कविः केवलं शब्द–योजकः न, किन्तु समाजस्य, संस्कृतेः, प्रकृतेः च सूक्ष्मदर्शी द्रष्टा, अनुभावकः, तथा भावानां कुशलः प्रस्तोता भवति। काव्यं तस्य हृदयस्य, मानसस्य, अनुभवानां च सजीवप्रकाशः इति मन्तव्यम्। अतः कव्यस्वरूपे, शैली–विशेषे, भाव–प्रवणतायां तथा विषय–चयन–विधौ कविनः व्यक्तित्वं सहजतया प्रकटते। विशेषतः बिम्ब–विधानम् काव्ये एकं प्रमुखं साधनम् अस्ति, येन कविः विषयं, भावं, वा अनुभूतिं केवलं वर्णयन् न तिष्ठति, अपि तु पाठकस्य मनसि प्रत्यक्षानुभवजनकं दृश्यं वा संवेदनां सृजति। बिम्बं नाम नेत्र, श्रोत्र, घ्राण, जिह्वा, त्वक् – एतेषां पञ्चेन्द्रियाणां मार्गेण अनुभूतानां वस्तूनां कलात्मकप्रतिनिधिः। यत्र दृश्यबिम्बेन नेत्रानुभवः, श्रव्यबिम्बेन श्रोत्रानुभवः, गन्धबिम्बेन घ्राणानुभवः, रसबिम्बेन जिह्वानुभवः, स्पर्शबिम्बेन त्वकानुभवः काव्ये प्रकट्यते, तत्र कविनः सौन्दर्य–बोधः, संवेदनशीलता, मानसिक–रचनाशक्ति च उज्ज्वलते।

दशमशताब्दे विख्यातः त्रिविक्रमभट्टः, संस्कृत–साहित्यस्य चम्पूप्रकारस्य महत्वपूर्णः प्रतिनिधिः आसीत्। तेन नलचम्पू, मदालसाचम्पू इत्यादि काव्यानि विरच्य संस्कृत–साहित्ये स्थायीस्थानं प्राप्तम्। चम्पूकाव्ये गद्य–पद्ययोः सुगममिश्रणं, कथानकस्य प्रवाहः, भाव–चित्रणस्य माधुर्यम्, तथा अलङ्कारानां ललित–प्रयोगः – एते सर्वे तस्य साहित्यिक–कौशलस्य प्रमाणानि। परन्तु, एतेषु सर्वेषु तस्य व्यक्तित्वस्य सर्वाधिकं प्रतिबिम्बितं पक्षः अस्ति – बिम्ब–निर्माणकला। त्रिविक्रमभट्टस्य काव्येषु बिम्बाः केवलं शब्द–सौन्दर्यस्य अलंकाराः न, किन्तु भाव–प्रेषणस्य

जीवनीशक्ति इव कार्यं कुर्वन्ति। उदाहरणार्थं, नलचम्पू मध्ये दमयंती–सौन्दर्यवर्णनम् अस्य सूक्ष्मदृष्टेः, प्रकृतिप्रेम्णः, तथा सौन्दर्य–रसिकत्वस्य साक्षात्कारः करयति। नीलोत्पलोपमा नेत्रवर्णनम्, मृणालदलोपमा करवर्णनम्, शङ्खध्वन्युपमा युद्धवर्णनम् – एते केवलं उपमालंकाराः न, किन्तु तस्य भावानुभवस्य, मानसिक–संवेदनशीलतायाः च जीवित–रूपान्तरणम्।

बिम्ब–विधानस्य आधारेण कविनः व्यक्तित्वं बहुधा ज्ञायते – सः प्रकृति–प्रेमी किम, रसविशारदः किम, सूक्ष्मदर्शी किम, सांस्कृतिक–गौरवयुक्तः किमिति। त्रिविक्रमभट्टस्य बिम्ब–प्रयोगानां विश्लेषणेन ज्ञायते यत् सः न केवलं कलात्मक–रचनाशक्ति–सम्पन्नः, अपि तु भाव–संवेदनशीलः, प्रकृतिसौन्दर्यस्य उपासकः, तथा सांस्कृतिक–मूल्यानां संरक्षकः अपि आसीत। अतः, बिम्ब–आधारेण त्रिविक्रमभट्टस्य व्यक्तित्व–मूल्यांकनम् इति विषयः केवलेन साहित्य–विश्लेषणम् न, अपि तु तस्य अन्तःकरणस्य, जीवन–दृष्टेः तथा काल–सांस्कृतिक–सन्दर्भस्य गम्भीर–अध्ययनम् अपि अस्ति। अनेन अध्ययन–प्रयत्नेन तस्य काव्यरचनायाःकलात्मक–वैशिष्ट्यम्, सौन्दर्य–मूल्यबोधः तथा भाव–गाम्भीर्यम, सर्वम् एकत्र ज्ञास्यते।

बिम्ब–विश्लेषणम् –

बिम्बं नाम काव्ये तादृशं शब्दचित्रं यत् पञ्चेन्द्रियगोचरं वस्तु वा अनुभूतिं प्रत्यक्षवत् पाठकस्य मनसि प्रतिपादयति। अलङ्कारशास्त्रदृष्ट्या बिम्बं केवलं उपमा–रूपकादीनां प्रयोगमात्रं न, किन्तु सम्पूर्णं इन्द्रियानुभव–जनकं कलात्मक–रूपं भवति। त्रिविक्रमभट्टस्य काव्येषु बिम्ब–रचना तस्य रचनाशैलीस्य केन्द्रीय–तत्त्वम् इव दृश्यते।

1. दृश्यबिम्बः – दृश्यबिम्बः सः यः नेत्रेण अनुभव्यमानस्य दृश्यस्य कलात्मक–प्रतिनिधिः। त्रिविक्रमभट्टः प्रकृति–वर्णने, नायक–नायिकासौन्दर्य–चित्रणेषु, युद्धवर्णने च, दृश्यबिम्बानां अद्वितीयं कौशलं दर्शयति। उदाहरणम् – नलचम्पू । नीलोत्पलदलशोभिना लोचनयुगलेन – अत्र नलस्य नेत्रयोः वर्णनं नीलोत्पलदलस्य नीलेन, मृदुतया, सजीवेन च उपमितम। मृणालशुक्लाङ्गुलिदलम – अत्र करस्य शुक्लता, कोमलता च मृणालस्य दलरूपेण व्यक्ता। अनेन दृश्यबिम्ब–प्रयोगेन कविः सूक्ष्मदृष्टिं, प्रकृतिसौन्दर्यस्य गाढानुभूतिं च प्रकटयति।

2. श्रव्यबिम्बः – श्रव्यबिम्बः श्रोत्रेण अनुभव्यमानस्य शब्दस्य वा नादस्य कलात्मक–रूपम। त्रिविक्रमभट्टः युद्धवर्णने, संगीतवर्णने, मेघवर्णने च श्रव्यबिम्बान् प्रभावपूर्णं करोति। उदाहरणम् – नलचम्पू शङ्खध्वनिः मेघनिनादमिव अत्र शङ्खनादः मेघगर्जनस्य उपमया दत्तः, यः युद्धस्य उत्साहम्, महत्त्वम, गम्भीरतां च सूचयति। श्रव्यबिम्बप्रयोगः केवलं श्रवणानुभूतेः स्मरणं न, अपि तु भाव–उत्कर्षस्य साधनम।

3. गन्धबिम्बः – गन्धबिम्बः घ्राणानुभवजन्यं सौन्दर्यम। गन्ध–चित्रणेन कविः वातावरणस्य भावगन्धं (उववक) सृजति। उदाहरणम् – नलचम्पू मालती मालानवकीर्णशाद्वलम – अत्र मालती पुष्पगन्धेन युक्तं हरितशाद्वलम् वर्णितम्, यत् शीतल, सुखकर, प्रेमपूर्णं वातावरणम् निर्माति।

4. रसबिम्बः – रसबिम्बः जिह्वया अनुभव्यमानस्य स्वादस्य चित्रणम्। यद्यपि त्रिविक्रमभट्टस्य काव्ये रसबिम्बाः अल्पाः, तथापि भोजनोत्सववर्णने, फलकल्पने च ते दृष्टाः। उदाहरणम – फलानां मधुररसवर्णनं, पानप्रकाराणां माधुर्यप्रशंसा च रसभावनां वर्धयति।

5. स्पर्शबिम्बः – स्पर्शबिम्बः त्वगनुभवजन्यं चित्रणम। अत्र कोमलता, शीतलता, उष्णता, मृदुता इत्यादीनि सूच्यन्ते। उदाहरणम् – दमयंतीवर्णनेमृणालसदृशकोमलपाणि अत्र करस्पर्शस्य मृदुता त्वगानुभूत्या सह प्रकटिता।

6. संयुक्तबिम्बः – त्रिविक्रमभट्टस्य विशिष्टता तस्य संयुक्तबिम्बप्रयोगे अस्ति – यत्र दृश्य, गन्ध, श्रव्यादीनि एकत्र योजितानि भवन्ति। उदाहरणम् – वनवर्णने सः एकस्मिन् वाक्ये हरितदृश्यं, मालतीगन्धः, मञ्जीरनिनादः च एकत्र स्थापयति, येन पाठकस्य मनसि सजीवपरिदृश्यं निर्मीयते।

7. बिम्बानां भावगत–प्रभावः – शृङ्गाररसे – पुष्प, चन्द्र, मृणाल, कमल, मधुप इत्यादिबिम्बैः माधुर्यम, कोमलता, रति–भावः च उत्कर्षं गच्छन्ति। वीररसे – शङ्खनाद, मेघगर्जन, सिंहध्वनि इत्यादिबिम्बैः उत्साह, पराक्रम, गम्भीरता च व्यक्ता। करुणरसे – शुष्कपर्ण, क्षीणचन्द्र, मलिनवर्ण इत्यादिबिम्बैः विषादः, करुणा च वर्धते।

8. संक्षेपे मूल्याङ्कनम् – त्रिविक्रमभट्टस्य बिम्ब–प्रयोगः केवलं अलंकारिकशोभा न, अपि तु कथा–प्रवाहस्य, भावोत्कर्षस्य, तथा वातावरणनिर्माणस्य केन्द्रबिन्दुः। तेन – श्यादि–पञ्चबिम्बानां सन्तुलित–योजना कृतवती, येन तस्य काव्ये सम्पूर्ण–सौन्दर्यः सजीवः जातः।

विश्लेषणम् –

त्रिविक्रमभट्टस्य काव्येषु बिम्ब–प्रयोगः तस्य व्यक्तित्वस्य त्रिविधं स्वरूपं प्रकाशयति :

कला–रसिकः– त्रिविक्रमभट्टः सौन्दर्यस्य सूक्ष्मतमं रूपमपि ग्रहणकर्तुं समर्थः आसीत्। तस्य काव्येषु वर्णितानि बिम्बानि केवळं दृश्यरूपाणि न, अपि तु हृदयंगमं सौन्दर्य–बोधं जनयन्ति। रूपक, उपमा, उत्प्रेक्षा इत्यादि अलङ्कारैः युक्तानि बिम्बानि पाठकस्य मनसि चिरकालं स्थितिं कुर्वन्ति। तेन, सः शुद्ध–सौन्दर्यानुभवस्य साधकः कला–रसिकः इति प्रत्यक्षं ज्ञायते।

प्रकृति–प्रेमी – तस्य बिम्बेषु प्रकृतिः केवलं पृष्ठभूमिरूपेण न, अपितु मुख्य–विषयत्वेन प्रकटिता। वनानि, पुष्पाणि, नदी–तरङ्गाः, चन्द्र–कान्तिः, पक्षिणां कलरवः – एते सर्वे जीवन्त–चित्ररूपेण तस्य रचनासु उद्भासन्ते। अस्य प्रकारस्य प्रकृति–चित्रणात् ज्ञायते यत् कविः अन्तःकरणतः प्रकृति–सौन्दर्ये लीनः आसीत्।

रसविशारदः – त्रिविक्रमभट्टः प्रत्येकस्य रसस्य अनुकूलं बिम्बं सृजितुम् अतीव निपुणः आसीत्। श्रृङ्गारस्य कोमलता, वीरस्य उत्साहः, करुणस्य करुणार्द्रता – एतेषां सर्वेषां भावानां समुचितं रूपायनं सः यथायोग्यं कृतवान। अतः, तस्य बिम्ब–निर्माणकला केवलं अलङ्कार–योजना न, अपि तु भावानां सशक्तं संप्रेषणमपि आसीत। एवं, बिम्ब–प्रयोग–विश्लेषणेन स्पष्टं भवति यत् त्रिविक्रमभट्टः एकः कला–रसिकः, प्रकृति–प्रेमी, एवं रसविशारदः कविः आसीत, यस्य काव्ये सौन्दर्य, संवेदना, तथा भाव–समृद्धिः अद्वितीया आसीत।

निष्कर्ष –

बिम्ब–विधानस्य विश्लेषणेन निःसन्देहं ज्ञायते यत् त्रिविक्रमभट्टः केवलं शब्द–शिल्पी न, अपि तु सूक्ष्मदर्शी, भाव–संवेदनशीलः, सौन्दर्य–रसिकः तथा प्रकृति–प्रेमी महाकविः आसीत्। तस्य काव्ये प्रयुक्ताः बिम्बाः अलङ्कारमात्ररूपेण न दृश्यन्ते, किन्तु तस्य अन्तःकरणस्थ भाव–जगतः, सौन्दर्य–बोधः, एवं जीवनानुभवस्य प्रत्यक्ष–प्रतिबिम्बरूपेण प्रकटन्ते। एते बिम्बाः पाठकस्य हृदयम् आलोकयन्ति, भाव–रसास्वादनाय प्रेरयन्ति तथा कवेरस्मिन् जीवन–मूल्येषु गाढं अनुरागं सूचयन्ति। अतः, त्रिविक्रमभट्टस्य काव्ये बिम्ब–विधानम् केवलं काव्य–शोभायाः साधनं न, अपितु तस्य अद्वितीय व्यक्तित्वस्य सजीव दर्पणः इति कथयितुं युक्तमेव।

संदर्भ –

- Trivikramabhatta — Wisdom Library- संक्षेप परिचयः. https://www-wisdomlib-org
- विकिपीडियाः –त्रिविक्रम भट्ट (हिन्दी–संस्कृत). https://sa-wikipedia-org
- बिम्ब–विधान – विकिपीडिया (परिचयः). https://sa-wikipedia-org
- नलचम्पू सम्बन्धित परम्परागत प्रतिकृतयः तथा संस्कृत–ग्रन्थ–संकलनानि–उल्लेखनीयः ग्रंथशालायाः प्रतिलिपयः यत्र उपलब्धाः. https://sanskritbhasi-blogspot-com –संस्कृतभाषि (काव्यविमर्शसङ्ग्रहः)।